

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ БЕРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Аноров Машраб Рахматуллаевич

Қорёғдиев Зуфар Охунжонович

Осиё Халқаро университети 1-босқич магистранти

Осиё Халқаро университети тарих фанлари бўйича ПхД

Аннотация: *Ўқувчиларга таълим-тарбия ҳамда маънавий-ахлоқий тарбия бериш жараёнида халқ достонларидан фойдаланишнинг педагогик асосларини ўрганиш.*

Калит сўзлар: *таълим- тарбия, педагогика, ахлоқ, билим, достон, ўқувчи, дарс, маънавият*

Аннотация: *Исследование педагогических основ использования народных былин в процессе воспитания и нравственного воспитания учащихся.*

Ключевые слова: *воспитание, педагогика, нравственность, познание, эпос, ученик, урок, духовность.*

Resume: *The study of the pedagogical foundations of the use of folk epics in the process of education and moral education of students.*

Key words: *education, pedagogy, morality, knowledge, epic, student, lesson, spirituality.*

Кириш

Ўзбек халқининг асрлар давомида яратган оғзаки сўз санъати намуналари миллий маданиятимизнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳар бир халқнинг асрлар идеалини акс эттирувчи оғзаки ижоди бўлганидек, ўзбек халқи ҳам қадимий тарихга бой ва ранг-баранг оғзаки адабиёт дурдоналарига эга бўлган халқлардан биридир. Халқ оммаси томонидан яратилиб халқнинг таланти вакиллари ижросида сайқал топиб, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган достонлар, афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар, олқиш ва дуолар, топишмоқ ва қўшиқлар, латифа ва нақллар, эртақлар ўзбек халқ оғзаки ижодини ташкил қилади. Юксак нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда аждодларимизнинг ўрф-одатлари ва анъаналари, одоб-ахлоқи ва маданияти, тарихи ва миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадий-фалсафий ва диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Халқ яратган асарлар ўз навбатида қадимги ўзбек халқининг эътиқоди ва дунёқарашини ўрганишда, фольклор намуналарида илгари сурилган илғор ғоялар, умуминсоний аҳамиятга эга бўлган қадриятларни билиб олишда асл манба бўлиб ҳам хизмат қилади.

Юртимиз мустақил республика сифатида шаклланиб ривож топаётганига ўттиз икки йил бўлиб қолди. Ўтган муддат давомида ҳамма соҳаларда, шу жумладан, халқ оғзаки ижодини ўрганишда ҳам кескин сифат ўзгаришлари рўй берди. Маданият,

санъат, адабиёт, халқ ижодига бўлган муносабат давлат мақоми даражасига кўтарилди. Ўзбекистон радио ва телевидениеси, газета, журналларда миллатимиз оғзаки ижоди намуналари ва улар ҳақидаги маълумотлар мунтазам равишда ёритилмоқда. Олий ўқув юртларининг филология ва журналистика факультетларида ўзбек халқ оғзаки ижоди курси намунавий дастур асосида ўқитилмоқда.

Дастурда халқимиз оғзаки ижоди, хусусан дostonчилик миллий қадриятларимизнинг таркибий қисми экани, бадий ижод ота-боболаримиздан кейинги авлодга қолдирилган маънавий мерос экани алоҳида таъкидланади. Маънавиятимиз ва маданиятимиз тарихини чуқур ўрганиб, тарғиб қилиш, кишиларни халқпарварлик руҳида тарбиялаш мақсадида улардан фойдаланиш, маданий ёдгорликларни тиклаш, тарихий обидаларни асраш, миллий урф-одатларни, халқ оғзаки ижодини кенг миқёсда объектив ўрганиш ва уларнинг намуналарини тўплаш, ҳозирги кунда яратилаётган моддий ва маънавий мулкни келажак авлодларга тўла етказиш учун барча зарур чораларни кўриш, ёш истеъдодларнинг камол топишига ҳар томонлама кўмаклашиш ана шу вазифалар сирасига киради. Мана шу нуқтаи назардан қараганда истиқлол йилларида миллий қадриятларимизнинг ажралмас бир қисми бўлган дostonчиликни ўрганиш ва тарғиб қилиш учун ҳам кенг имкониятлар яратилди.

Муҳокама ва натижалар

Бизга маълумки, инсон қадимдан атроф муҳитда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини билдирган. Бу муносабат, аввало, турли хатти-ҳаракатлар, овозлар, эҳтирослар воситасида амалга ошган. Кейинчалик ҳис-туйғуларни сўзлар, сўз йиғиндиси, рақслар ифодалаган. Яна кейинроқ одамлар ўзларича дунёнинг, табиатнинг, ҳайвонлар, ўсимликлар, тоғлар, сувларнинг пайдо бўлишини изоҳловчи тўқима ҳикоялар ўйлаб топадилар. Йигитлар, қизлар муҳаббат қўшиқларини тўқийдилар. Қабила-уруғнинг мард ва жасур йигитлари ҳақида, уларнинг ғаройиб қаҳрамонликлари ҳақида афсона ва ривоятлар пайдо бўлади. Буларнинг ҳаммаси ҳали ёзув маданияти вужудга келмасдан олдин жамоа-жамоа бўлиб яшаётган аҳоли ўртасида шуҳрат топади. Бугунги кунда биз уларни “халқ оғзаки ижоди” деб аташга одатланганмиз. Ота-боболаримизнинг айтмоқчи бўлган панд-насихатлари, эл эъзозлаган одам бўлишнинг талаб-қоидалари Алпомиш, Гўрўгли, Рустам каби ажойиб қаҳрамонларнинг ботирликлари, халқимизнинг урф-одатлари, миллий фазилатларимиз санъат даражасига кўтарилган сўз тизимларидан иборат дostonлар намуналарда ифодасини топади. Шунинг учун ҳам халқ оғзаки ижодини миллий қадриятлар деб аташ одат бўлган. Халқ оғзаки ижоди илмда фольклор деб юритилади. Бу атамани 1846 йилда инглиз олими Уильям Томс таклиф қилган бўлиб, унинг маъноси “халқ донолиги” деган тушунчадан иборат. Шунинг учун дoston бир қатор оғзаки ижод асарлари ижро давомида синкретик санъат намунаси ҳисобланади. Синкретик сўзи бирлашмоқ, қоришмоқ, аралашмоқ тушунчасини

билдиради. Достон куйланганда мусиқа, сўз, саҳна санъатлари қоришиб уйғунлашади. Яъни бахши дўмбира, соз чалиб хонанда сифатида ёқимли овозда достон айтади. Достон эса матндан – сўзлардан иборат бўлади, мусиқа асбобида ижро этилгани учун бахши хонандалик, созандалик қилади. Айни пайтда достондаги воқеаларни товуш товланиши – саҳна санъати – актёрлик маҳорати билан ҳикоя қилади.

Ўзбек халқининг эпик мероси жуда қадимий тарихга эга. Бу улкан хазина ҳозирга қадар кишиларни она Ватанга, халқига меҳр-муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялашда етакчи манба бўлиб хизмат қилмоқда. Олийжаноб ғояларни бетакрор бадий шаклларда ифодалаш халқ эстетик тафаккурининг етакчи тамойилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда халқ эпоси миллий ва маданий қадриятларимизнинг ажралмас бир қисмини ташкил қилади. Халқнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Узоқ вақт давом этган қаттиқ мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарни сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Дарҳақиқат, халқнинг бой оғзаки мероси асрлар оша бизнинг ҳозирги талаб ва эҳтиёжларимизга, мустақил юртимиз фуқароларининг маънавий ташналигига ҳозиржавоб сарчашмалик вазифасини ўтамоқда. «Алпомиш», «Гўрўғли», «Рустамхон» каби ўнлаб достонлардаги барча ёвузликларни ва иллатларни енгиб ғолиб чиқувчи, буюк инсоний фазилатларни куйловчи эпик мотивлар, риёкорлик ва мунофиқликни фош қилиб, инсон қадрини улуғловчи ғоялар ҳозирга қадар халқни ўзига мафтун этиб келмоқда. Зеро, теран халқчиллиги билан ажралиб турувчи достонларда куйланган умумбашарий ғоялар халқимизнинг ўтмиши, тарихи, маиший турмуши ва маънавий ҳаёти билан ўзвий боғлангандир. Ўзбек халқ достонлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, дунё халқлари ижодида бетакрор ҳодисадир. Достонларни ўрганиш, халқ бахшиларидан ёзиб олиш, нашр этиш ишлари ўтган асрнинг ўттизинчи йилларидан бошланган булса, бу эпик хазинани жиддий тадқиқ қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар қирқинчи йиллардан амалга оша бошлаган. 1947 йилда академик В.М.Жирмунский ва проф.Х.Т.Зарифовлар томонидан яратилган «Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси» китоби ўзбек фольклоршунослигида муҳим воқеа бўлди. Олтмишинчи йилларга келиб қатор фольклоршунос олимлар етишиб чиқдиларки, улар халқ оғзаки ижодининг бошқа жанрлари билан бир қаторда халқ достонларини ҳам турли жиҳатдан тадқиқ қила бошладилар. Проф.Т.Мирзаевнинг «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари» (1968), проф.М.Саидовнинг «Ўзбек халқ достонларида бадий маҳорат масалалари» (1969) каби тадқиқотлари халқ достонларини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади. Етмишинчи йилларда проф.Т.Мирзаевнинг «Халқ бахшиларининг эпик репертуари» (1978) китоби, проф.М.Муродовнинг «Гўрўғли» туркуми достонлари ҳақидаги номзодлик ва докторлик диссертациялари ўзбек халқ

достонлари ва халқ бахшилари репертуарини ўрганишда яна бир муҳим босқич бўлди. Саксон-тўқсонинчи йилларда Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, У.Жуманазаров, И.Ёрматов, М.Мирзаева, Ҳ.Абдуллаев, С.Рузимбоев каби олимларнинг қатор тадқиқотлари юзага келдики, уларда ўзбек халқ достонлари турли жиҳатдан ўрганилган ва илмий хулосалар чиқарилган. Ватанимиз мустақилликка эришгач, маданий меросимизга бўлган эътибор кучайди, шу муносабат билан халқ достонларини янада чуқурроқ ўрганиш, мукамал нашрларини амалга ошириш борасида ҳам самарали ишлар амалга оширилмоқда. Жумладан, «Алпомиш» (1998), «Гўрўғли» туркумидаги достонларнинг тўрт жилдлиги (2006), Хоразм «Гўрўғли» ва «Ошиқнома» (2004-2006) достонлари мукамал нашрларининг ўқувчилар оммасига тақдим қилиниши фикримизнинг далилидир. Халқимиз азал-азалдан достонларни севиб ўрганган, тинглаган, ижро ва ижод этган. Чунки достонлар халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларда инсоннинг орзу-умидлари, ахлоқий-эстетик қарашлари, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги юксак идеаллари мужассамлашган.

Достонлар оғзаки ижодда ҳам, ёзма адабиётда ҳам яратиладиган йирик ҳажмли эпик асарлардир. Бироқ ёзма ва оғзаки адабиётдаги достонлар ҳаётни тасвирлаш воситалари ва усуллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Халқ оғзаки ижодида достон ўтмиш замонлар тўғрисида қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги ҳикоятлар, ривоятлардир ёки бошқачароқ қилиб айтганда «Эпос – бу халқнинг қаҳрамонлик идеализацияси кўламидаги жонли ўтмишидир». Проф.М.Саидовнинг таъкидлашича, халқ достонлари шеърий ва насрий қисмлардан иборат матндан, мусиқадан ва достон айтувчининг ҳофизлик санъатидан, соз черта билиш қобилиятдан иборат таркибий қисмлардан ташкил топади. Юқоридаги мулоҳаза ва таърифлардан маълум бўладики, достонларда ҳақиқий ва идеал тарих бирлашиб, оламшумул ижтимоий-сиёсий воқеалар талқин қилинади, халқнинг ахлоқий-фалсафий, диний-эстетик қарашлари қомусий бир тарзда акс этади. Достонларда тарихий воқелик халқ фантазияси асосида умумлашган образларда ўз ифодасини топади. Бинобарин, уларда эпик умумлаштириш ҳукмронлик қилади. Бундай умумлаштириш халқнинг ижтимоий адолат ҳақидаги идеаллари ва орзу-умидлари билан йўғрилган. Демак, достонга эпиклик, монументаллик хос бўлиб, композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан мураккаб воқеа-ҳодисаларни қамраб олади. Бундай воқеа-ҳодисалар мазмунан қаҳрамонлик характериға эга бўлиб, улар халқ иделадаги баҳодир атрофига бирлаштирилади. Фавқулудда куч-қудратға эга бўлган бундай якка шахсларда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, имконият ва интилишлари мужассамлашган. Мана шундай маҳобатли, ўтмишнинг суронли воқеаларини ўз ичига олган достонларни асрлар оша бизгача етказиб келган ижодкорлар халқ бахшилари дир. Илмий адабиётларда бахши сўзининг икки хил маъноси зикр қилинган бўлиб, шулардан бири проф.Х.Зарифовнинг ёзишича, бахши мўғулча сўз бўлиб устод, маърифатчи деган маънони билдиради. Маълумки, туркий халқларда

дуохонлик билан беморларни даволовчи шомонларни ҳам бахши деб юритилган. Шомонизм қадимги туркий қабилаларнинг мифологик дунёқарашлари, хусусан, руҳлар дунёси, этиологик, анимистик тушунчалар билан боғлиқ ҳолда юзага келган инончлар тизими бўлиб, унинг қолдиқлари ўзбеклар ҳаётида ҳозир ҳам учрайди. Шомон дуо ўқиб турли хил эътиқодий ҳаракатлар билан жазавога тушиб руҳлар дунёсига ўтадиган, улар билан мулоқотда бўладиган шахсни англатади. Аниқроғи, шомон руҳлар билан одамларни бир-бирига боғлаб турувчи, сирли кучга эга бўлган руҳоний шахс сифатида намоён бўлади.

Мантиқан олганда, бахшиларнинг ҳар икки тоифаси ҳам инсонга хизмат қилган: биринчи турдаги бахшилар дoston куйлаб, халққа маънавийруҳий озуқа баҳш этса, иккинчи турдаги бахши - шомонлар халқни ҳам руҳан, ҳам жисмонан даволаган. Зеро, бахшининг зиммасида ҳамиша энг оғир ва масъулиятли вазифа турган. Бахши бу масъулиятли вазифани фахр ва ифтихор билан бажариб, ўз навбатида уни бошқа авлодга етказмоғи лозим. Бахши халқ дostonларини ёдда сақлаб, халқнинг бу ноёб хазинасини янада бойитиб, халқ орасида оммалаштириб, наслдан-наслга олиб ўтувчи масъулиятли шахс. Энг характерлиси шундаки, бахши ноёб истеъдод эгаси сифатида бир вақтнинг ўзида бадиҳагўйлик, созандалик, сўзга чечанлик, ёқимли овоз ва ижодкорлик салоҳиятига ҳам эга бўлган. Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Ислom шоир Назар ўли, Пўлкан Жонмурод ўғли каби бахшилар мана шундай юксак истеъдод соҳиби сифатида эл орасида шуҳрат қозонганлар. Бахшилар халқ дostonларини бирон мусиқа асбоби ёрдамида - дўмбирада, кўбизда ёки дуторда куйлайдилар. Хоразм бахшилари дostonларни асосан дуторда куйлаганлар, уларга ғижжак ва баламонда созандалар жўр бўлади. Республикамизнинг барча ерларида якка ижрочилик ҳукмрон бўлса, Хоразмда ансамбли ижрочилик етакчилиқ қилади. Эпик асарларни халққа етказишда халфаларнинг ҳам ўрни катта бўлган. Халфачилиқ – асосан, Хоразмда аёллар орасида кенг тарқалган. Фольклоршуносликдаги кейинги изланишларга қараганда «халфа» сўзининг келиб чиқиши жуда қадим замонларга бориб тақалар экан. Проф.Ҳ.Абдуллаевнинг маълумотларига кўра «Авесто»даги диний қўшиқларни ижро этувчи киши «карпа» ёки «қалпа» деб юритилар экан. Қизиғи шундаки, салгина фонетик ўзгариш билан юритилаётган халпаларнинг бир тури ҳозир ҳам маъракаларда Қуръон оятларини, диний китобларни ўқиб, бошига мусибат тушган кишиларга руҳий мадад бериб келмоқдалар. Бироқ халфалар фақат диний китобларни ўқиш билан кифояланмасдан, баъзи халфалар Навоий, Фузулий, Махтумқули каби буюк сўз санъаткорлари асарларини, шунингдек, китобга кўчирилган халқ дostonларини ҳам ўқиб, аёллар дилини хушнуд қилиб келганлар. Хоразм воҳасида қадимдан бери давом этиб келаётган анъанага мувофиқ тўйларда, ташқарида бахшилар хизмат қилса, ичкарида, аёллар даврасида халфалар хизмат қилган.

Умумлашган пухта эпик анъана доирасида маълум бахши ёки бахшилар гуруҳига хос алоҳида ижодий хусусиятлар, йўллар, услублар ўзгачалиги мавжуд.

Фольклоршуносликда буни шартли равишда дostonчилик (бахшилик) мактаблари деб юритилади.

Булунғур дostonчилик мактаби

Булунғур дostonчилик мактабининг талантли намояндаларидан бири Фозил Йўлдош ўғлидир. Фозил Йўлдош 1872 йилда Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Лойқа қишлоғида деҳқон оиласида туғилган. Фозил Йўлдошнинг қалбида халқ ижодига бўлган иштиёқ кучли эди. Кейинчалик Фозил шоир замонсининг машҳур бахшиларидан бири Йўлдошбулбулга шогирд бўлиб, халқ санъатининг сирасорларини ўрганади ва ўзи ҳам машҳур бахши сифатида шўҳрат топади. Фольклоршуносликдаги маълумотларга қараганда, у қирқдан ортиқ халқ дostonларини ёддан билган ва жўшиб куйлаган. Лекин шу дostonлар орасида «Алпомиш» дostonини куйлашда ҳеч бир бахши Фозил шоирга тенглаша олмаган. «Фозил шоир Йўлдош ўғли «Алпомиш»ни умр бўйи айтиб келган. «Алпомиш» унинг шоирлик бешиги бўлган. У бу дostonда ўзида бўлган бутун талантни жуда эркинлик билан ишга сола олган», - дея ҳаққоний таъриф берган эди Ҳамид Олимжон. Фозил Йўлдош ўғли ижод этган Булунғур дostonчилик мактабида XVIII-XIX асрларда Мўхаммад шоир, Йўлдошбулбул, Амин бахши, Чини шоир, Қурбонбек шоир, Султонмурод, Йўлдош, Қўлдош, Суяр, Раҳимбулбул, Ёрлақаб бахши каби ўнлаб истеъдод эгалари фаолият кўрсатганлар. Фозил Йўлдош ўғли мана шу бахшиларнинг анъаналарини давом эттирган ушбу мактабнинг энг сўнги талантли вакилларида биридир. Булунғурлик дostonчиларга хос асосий хусусият шундаки, улар кўпроқ қаҳрамонлик типидagi дostonларни куйлаганлар. Фозил Йўлдош ўғлидан «Алпомиш» дostonининг энг мукамал варианты, «Ёдгор», «Юсуф билан Аҳмад», «Маликаи айёр», «Машриқо», «Зулфизар», «Балогардон», «Нурали», «Жаҳонгир», «Муродхон», «Рустам», «Зевархон» сингари ўнлаб халқ дostonлари ёзиб олинган.

Қўрғон дostonчилик мактаби

Халқ орасида маълум ва машҳур бўлган бахшилардан бири Эргаш Жуманбулбул ўғлидир. Унинг етти аждоди – ота-боболари ҳам шоир ўтганлар. Отаси Жуманбулбул ўз даврининг таниқли бахшиси бўлиб халқ дostonларини булбулдай хониш қилгани учун ҳам «булбул» лақабини олган. Эргаш шоир 1868 йилда Нурота туманидаги Қўрғон қишлоғида туғилган. Эргаш Жуманбулбул бошқа бахшилардан фарқли ўлароқ мактаб ва мадрасада таҳсил кўрган, ўзбек мумтоз адабиётини чуқур эгаллаган, форс, араб тилларидан хабардор бўлган бахшидир. Баъзан инсон бошига ёғиладиган ҳаётнинг шавқатсиз ситамлари Эргаш шоирни ҳам четлаб ўтмаган. Вабо касали туфайли деярли барча оила аъзолари – жигарбандаларидан айрилиб ғам-алам гирдобида қолган бахши элма-эл кезиб ҳасратларини ўзи яратган термаларга, анъанавий дostonларга қўшиб куйлади. Мана шундай эл кезиб, дostonларни юрак-юрақдан қайнаб-тошиб куйлашлар уни юртга танитди, бахшилик санъатининг мукамал эгаси, устоз шоир бўлиб етишишига ҳам сабаб бўлди. Эргаш Жуманбулбул ўғли «Кунтуғмиш», «Равшан», «Кундуз билан Юлдуз», «Далли», «Авазхон»,

«Хасанхон» каби ўнлаб халқ достонларини зўр маҳорат билан ижро этган. Шоирдан кўплаб халқ достонлари ёзиб 95 олинган. Эргаш шоир ижоди юзасидан чуқур кузатишлар олиб борган проф.Т.Мирзаев ва бошқа фольклоршунос олимларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, бахши куйлаган достонларга ёзма адабиёт таъсири кучли бўлган. Дарҳақиқат, бу хусусият айниқса, шоирнинг севиб куйлаган «Равшан», «Кунтуғмиш» каби достонларида кўпроқ намоён бўлган. Эргаш Жуманбулбул ижодкор бахши сифатида ўзигача етиб келган анъанавий халқ достонларини янада мукаммаллаштиришга, сайқал беришга муваффақ бўлган.

Шахрисабз достончилик маркази

Таниқли намояндаларидан бири Абдулла Нурали ўғли 1874 йилда Қайнарбулоқ қишлоғида туғилган. Дўмбира чертиш, термалар айтишни чўпонлик қилиб юрган болалик даврларидан бошлаган Абдулла Нурали ўғли чироқчилик машҳур Ражаб бахшига шогирд тушади. Кейинчалик достончиликнинг ҳадисини олган ижодкор «Алпомиш», «Кунтуғмиш», «Маликаи айёр», «Авазхон», «Қиронхон» каби достонлари билан эл орасида шуҳрат топган. Абдулла шоир бетакрор истеъдод соҳиби сифатида ўзи куйлаган достонларида сўз қудратини чуқур ҳис этиб, ундан самарали фойдаланган. Бахши томошабинлар дилидаги топиб айтишга уста бўлгани учун ҳам у қатнашган достончилик давралари завқ-шавқ ва ҳаяжонга тўлган.

Нарпай достончилик мактаби

Таниқли халқ шоири Ислон Назар ўғли Нарпай достончилик мактабининг вакилидир. У XIX асрнинг машҳур достончиси Ражаб шоирнинг шогирди бўлиб, ундан бахшилик санъатининг қоидаларини ўрганган. Мазкур достончилик мактабидан Нурмон Абдувой ўғли каби талантли халқ бахшилари ҳам етишиб чиққан. У кўплаб халқ бахшилари билан ҳамкорлик қилиб, элма-эл кезиб достонлар айтади. Шоир сафарларидан бирида Қоракўлда туркман халқ шоири Отаниёз билан танишиб, бир умрлик дўст тутинади. У билан биргаликда тўйларда достон ва термалар айтишади. Ислон шоирнинг достон куйлаш маҳоратига қойил қолган Отаниёз даврада ўтирганларга қарата шундай деган экан: «Агар шу ҳовузнинг суви сиёҳ бўлса, ботмон қоғоз бўлса, неча одам ёза берса, ҳовузнинг сиёҳи тамом бўлса бўладики, лекин Ислон шоирнинг кўнглидан чиққан қўшиғи тугамайди. Чунки Ислон шоир қайнаб турган булоқдай қайнаб тошади». Дарҳақиқат, шоир «Дўмбирам» термасида куйлаганидек, эл кезиб улфатлар орттирди, достонлар куйлаб одамлар орасига эзгулик уруғларини сочди.

Шеробод достончилик мактаби

Вакилларида XIX асрнинг бошларида яшаган Бобо шоир ундан кейин ўтган Қосимқўр ҳамда Шерна юз боши Бекназар ўғли ҳақида айрим маълумотлар мавжуд. Шерна мактаби: Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир Сафар ўғли, Нормурод бахши, Аҳмад бахши, Жўра Эшмирза ўғли, Юсуф Ўтаган ўғли каби 20 га яқин достончиларни етиштирган. Шерна мактабининг талантли вакилларида бири бўлган Мардонқул Авлиёқул ўғли 1889 йилда Шеробод туманидаги Азон қишлоғида таваллуд топган. 16

ёшларида машхур Шерна бахшига шогирд тушиб «Олтин қовоқ», «Малла савдогар», «Санам гавҳар», «Нурали», «Олчинбек», «Алпомиш» каби ўнлаб дostonларни ўрганган. Шеробод мактабининг етук дostonчиси Мардонқул бахши ижодининг ўзига хослиги шундаки, ундан ёзиб олинган дostonларнинг кўпчилиги республикамизнинг бошқа бахшилари репертуарида учрамайди. Унинг дoston ва термаларида оҳангларнинг товланиб туриши, қофияларнинг тўлиқлиги, вазнларнинг бир зумда алмашилиб туриши кўзга ташланади. Масалан, «Олтин қовоқ» дostonи Чамбил қаҳрамонларининг нишонга қўйилган олтин қовоққа отда елиб келиб, отиш шarti билан бошланади.

Хоразм дostonчилигининг асосий хусусияти энг аввало бахшилар ички овозда эмас, балки ташқи овозда куйлайдилар. Дostonларнинг кўпчилиги айрим томонлари билан ёзма адабиётга яқин бўлиб, ҳажм жиҳатидан кичик ва уларнинг мазмуни муайян мунтазамликка эга. Бахшилар кўпинча дostonларни ансамбли бўлиб, бўламончи, ғижжакчи ёрдамида ижро этади. Хоразм дostonчилиги Жанубий Хоразм ва Шимолий Хоразм каби икки гуруҳга бўлинади: Жанубий Хоразм (маркази Хива) бахшилари репертуарида «Гўрўғли» ва «Ошиқ» туркумидаги дostonлар кўпроқ тарқалган. Бу ерда Бола бахши (Қурбонназар Абдуллаев), Қодир созчи Каримов, Маҳмуд Юсупов каби бахшилар ижод этганлар. Бола бахши 1899 йили Хивага яқин жойдаги Гулланбоғ қишлоғида туғилган. У ёшлигидан бошлаб Ёдгор бўламончи ва Жуманазар бахшиларга шогирд бўлиб дoston куйлаш йўлларини ўрганган. Ўн бир ёшларида болалигидан бошлаб халқ олдига чиқиб дostonлар куйлай бошлаган Қурбонназар Абдуллаев Бола бахши номи билан машхур бўлди. Кейинчалик унинг Норбек, Матёқуб, Етмишбой номли ўғиллари ота изидан бориб дostonчилик анъаналарини давом эттирдилар. Шимолий Хоразм дostonчилигининг маркази Манғит шаҳридир. Манғит дostonчилигига мансуб сакрак бахши Жумабой Худойберганов репертуарида «Гўрўғли» эпосининг энг қадимги «Хандон ботир» «Гўрўғлининг Дарбандга кетиши», «Паризоднинг арази» каби нусхалари сақланиб қолган. Жанубий Хоразмда тарқалган дostonлар бахшилар репертуарига аксарият ёзма нусхалар асосида кириб келган бўлса, Шимолий Хоразмда кўпгина дostonларнинг қадимдан бери оғзаки равишда устоздан шогирдга ўтиб келганлиги сезилади. Ҳар иккала дostonчилик гуруҳларидаги куйларнинг муштарак томонларидан ташқари, алоҳидаликлар ҳам мавжуд. Хива бахшилари ўз куйларини ширвоний, Манғит бахшилари эса эроний деб юритишади. Умуман айтганда, Хоразм бахшиларининг куйлари кўп ва хилма-хилдир. Дostonнинг ҳар бир қўшиғи муайян бир куйда ижро этилади.

Ўзбек халқ дostonларининг турлари ва уларнинг

ёшлар таълим-тарбиясидаги аҳамияти

Ўзбек халқ дostonлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, бу ҳол уларни бир неча типларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Ўзбек эпосшунослигида халқ дostonлари академик В.М.Жирмунский ва проф.Х.Т.Зарифовлар томонидан илк бор тасниф

этилган бўлиб, улар дostonларни қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик ва китобий каби турларга ажратганлар. 60 йилларда ўзбек халқ дostonлари проф.М.Саидов томонидан тасниф этилди. У халқ дostonларини қаҳрамонлик, муҳаббатни куйловчи, романик, жангнома, тарихий ва янги дostonлар каби типларга ажратди. 80 йилларда проф.Б.Саримсоқов халқ дostonларини тарихийлик принциплари жиҳатидан тасниф этиш лозимлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди ва халқ эпосининг уч тарихий-структурал типдан иборатлигини айтди. Булар: қаҳрамонлик, романик ҳамда тарихий дostonлардир. Қаҳрамонлик дostonлари патриархал-уруғчилик жамиятининг сўнгги босқичларида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар ўртасида ўзаро низолар бўлиб турган ва улар муайян ҳудудларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида бирлашишга интилаётган даврларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқлар ҳамда элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonларида ўз ифодасини топган. Бундай дostonларда «... қаҳрамонлар образи ва улар амалга оширган жасоратлар табиийлик чегарасидан бир мунча юқори бўлади». Қаҳрамонлик дostonларининг ёрқин намунаси сифатида бизгача «Алпомиш» эпоси етиб келган. Романик дostonлар Фольклоршуносликдаги маълумотларга қараганда, романик дostonлар асосан, XVI асрларда юзага келган, XVII-XIX асрлар эса халқ эпосининг интенсив ривожланиш босқичини ташкил этади. Бу даврда халқ эпоси реал воқеликдан кўра кўпроқ халқ идеалини ўзига хос бадиий шартлилик асосида, фантастик услубда акс эттирувчи халқ эртаклари, афсона ва ривоятлари сюжети ҳисобига бойиб борди. Ўзбек халқ романик дostonлари ўрта асрлар феодализм жамияти шароитида яшаган аждодларимизнинг озод ва обод мамлакат, тинч фаровон ҳаёт, садоқатли севги ва барқарор дўстлик ҳақидаги юксак орзу-умидларини акс эттирувчи йирик эпик асарлар сифатида юзага келди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилнинг 13 январида қабул қилган «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори» ва унинг ЮНЕСКО томонидан қўллаб-қувватланиб, 1999 йилнинг 5-7 ноябрида Термиз шаҳрида ўтказилган халқаро миқёсдаги тантанали юбилей миллий қадриятларимизга бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромнинг ифодасидир. Ўзбек халқининг миллий ифтиҳори бўлган «Алпомиш» дostonининг тўла равишда халқимизга етказилиши маданий тараққиётимиздаги улкан воқеалардан бири бўлди. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonининг мукаммал нашри 1998 йили таниқли эпосшунос Тўра Мирзаевнинг «Дostonларнинг гултожи» номли сўз бошиси билан чоп этилди. «Алпомиш» дostonининг 1998 йилда проф.Т.Мирзаев томонидан амалга оширилган академик нашри Ойсу Шимшек ва Ойнур Оз томонидан турк тилига ўгрилиб, 2000 йилда Анқарада босилиб чиқди. Шунингдек, дoston рус, немис, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинди. Аждодларимиз

ижодий даҳосининг бебаҳо бадий ёдгорликларидан яна бири «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардир. Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги 27 та бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган силсила дostonлар ҳам истиқлол йилларида нашр этилди. Мазкур туркумдаги дostonлар тўрт қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми 1996 йили «Гўрўғлининг туғилиши» номи билан, иккинчи қисми 1997 йили «Авазхон» номи билан эълон қилинди. Ва ниҳоят 2006 йилда дostonнинг тўрт жилди ҳам яхлит ҳолда чоп этилиб ўқувчилар оммасига тақдим этилди.

«Алпомиш» дostonи ўзбек халқи ўтмишининг бадий қомуси, таълим-тарбиянинг юксак кўринишларидан биридир. Ушбу дoston оғзаки адабиётнинг туб маъносини, образли тафаккурнинг буюк вазифасини, бадий сўзнинг қудрати ва ўлмаслигини минг йиллардан бери исботлаб келмоқда. «Алпомиш» дostonидаги тинчлик ва бирликка, адолат ва ҳақиқатга интилиш каби азалий ва абадий муаммолар, улуғвор поэтик умумлашмалар уни дунё фольклорининг тенгсиз намуналари – ҳинд «Маҳабхарата»си, қирғиз «Манас»и, юнон «Илиада»си, хуллас, Ғарб ва Шарқнинг улкан эпослари қаторига қўйди. «Алпомиш» дostonи қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустақамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан сўз обидасидир. Дostonда умумбашарий муаммолар талқини билан бирга кейинги барча замонларга тегишли бўлган, ибрат олишга арзигулик даъватлар, огоҳлантиришлар ҳам сезилиб туради. Шунинг учун ҳам дostonнинг минг йиллик тантаналарида республикаимиз президенти И.А.Каримов: «Алпомиш» дostonи бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини қўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, отабоболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади» деган эди. Профессор Ҳ.Т.Зарифов ва бошқа фольклоршунос олимларнинг маълумотларига қараганда «Алпомиш» дostonи кўчманчи – чорвадор қўнғирот уруғи орасида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган даврда, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида X-XI асрларда юзага келган. Қўнғирот қабиласи турли ҳудудларга силжиши натижасида дoston бошқа уруғ ва элатларга ҳам тарқалган. Дoston қўнғирот уруғи бошлиқлари – ака-ука Бойсарини ва Бойбўриларнинг фарзандсизлигини ҳикоя қилиш билан бошланади. Кейинчалик яратганга илтижолар қилиб тилаб-тилаб олинган фарзандлар Алпомиш ва Барчинларнинг туғилиши, Алпомишнинг етти ёшида паҳлавонлик кўрсатиб, алпларга қаторига қўшилиши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб Қалмоқ юртига кўчиб кетиши, Алпомишнинг Барчинни, иккинчи марта Бойсарини қутқариш учун бўлган сафари машаққатлари, етти йиллик тутқунлик, ва ниҳоят оти Бойчибор ва ўзининг ғайрат-шижоати билан асирликдан қутилиб, ҳар иккала юртда зулм-зўравонликка барҳам бериб, ўз ҳокимиятини ўрнатиши воқеалари тасвирланади. Дostonда ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг закот масаласида бир-бирини яхши тушуна олмай гина ва адоватларга берилиши, бунинг оқибатида битта уруғнинг иккига бўлиниб кетиши,

Қўнғирот уруғи ўртасидаги бўлиниш эса хунук оқибатларга, беҳисоб кулфатларга сабаб бўлганлиги ниҳоятда таъсирчан ва ҳаётий акс эттирилган. Достон воқеаларидан маълумки, закот ҳақидаги хабар Бойсари руҳиятида кескин тугён уйғотади. У ўзини таҳқирланган ва камситилган киши ҳисоблаб «ўз акамга ўзим закот бергунча Қалмоқ бориб жузья бериб Президент Ислон Каримовнинг «Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи. «Халқ сўзи» газетаси, 1999 йил, 9 ноябр. 103 юраман» деб Ёртибой оқсоқолнинг маслаҳати билан Қалмоқ юртига кўчиб кетади. Лекин барча кўргуликлар бегона юртга боргандан кейин бошланади. Бойсари мусофирликнинг аччиқ аламларини бошидан кечиради. Ўз юртини ташлаб кетиб катта хато қилганини тушунади. Достон бош қаҳрамони Қўнғирот уруғининг умиди ва ишончи Ҳакимбек – Алпомишдир. У ўз қариндошларининг, ўз уруғининг тариқдек ҳар томонга сочилиб кетишига, бегона юртларда хор-зор бўлиб юришларига бефарқ қараб туролмайди. Фавқулодда куч-қудратга эга бўлган Алпомишда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, келажакка бўлган ишонч ва интилишлари мужассамлашган. Алпомиш севимли ёри Барчин учун, бўлиниб кетган Қўнғирот уруғининг бошини бириктириш учун ор-номус курашини олиб боради. Кашалда Тойчихон, Бойсун – Қўнғиротда Ултонтоз зулми авж олиб турган бир даврда ҳар иккала элда ҳам адолат ва ҳақиқат тантана қилишига камарбаста бўлади. Мана шу сифатлари билан Алпомиш достонда фақат миллий қобиқда ҳаракат қилувчи шахс эмас, балки оламшумул аҳамиятга молик сиймо сифатида талқин қилинади. Достонда Барчин билан боғлиқ воқеалар алоҳида меҳр билан тасвирланган. У ақл-заковат ва жасоратда Алпомишга муносиб ёр эканлиги қалмоқ элига кўчиб кетаётганда норози бўлиб онасига айтган гапларида, Сурхайлнинг ўғиллари қизингни ё биримизга, ё баримизга берасан, деб Бойсарини ҳақоратлаб турганларида қалмоқ баҳодирларининг ҳолини танг қилиб муносиб жавоб қайтарганида яққол намоён бўлади. Сурхайлнинг ўғиллари Барчинга олти ой муҳлат беришга мажбур бўладилар. Барчин Алпомишнинг келишини интизорлик билан кутади, барча мушкулотлар тугуни фақат унинг жасорати билан ечилишини сезади. Аммо Алпомиш Қалмоқ юртига келганида турмушга чиқиш учун қўйган шартларини унга ҳам қўллайди. Барчин ўз шартларини айтар экан, бу бир-биридан қийин шартларни фақат Алпомишгина бажара олишини билади. Шартларни бажариш билан боғлиқ мусобақаларда Алпомишни ғалаба сари ундайди. Алпомиш билан Кўкалдошнинг кураши чўзилиб кетганида ҳатто йигитнинг нафсониятига тегадиган гаплар айтиб баҳодирнинг кучига куч қўшади: Бу душманни кўкка отсанг, не бўлар? Иш кўрсатсанг, менинг кўнглим топилар. Қизлар сизни нар-мода деб атайди, Қизларнинг айтгани менга ботади, Мардлар олишмайди, силтаб отади, Майдон бўлса, иш кўрсатиб кетади, Бўш одамнинг иши кейин кетади. Бинобарин, пойга тасвирида, кураш эпизодида Алпомишнинг ғолиб чиқишида Барчиннинг ҳиссаси катта. Зеро, Барчин достоннинг марказий қаҳрамони Алпомиш образининг мукамал ва таъсирчан чиқишини ҳам таъминлаган. Достонда дўстлик, биродарлик, эзгулик ва

ҳақиқат йўлидаги ҳамкорлик ғоялари кўпроқ Қоражон образи орқали мужассамлаштирилган. Қоражон маккор Сурхайлнинг ўғли бўлишига қарамасдан, дoston воқеалари 104 давомида фақат ҳақиқат томонидан туриб ҳаракат қилади. Кароматли туш кўриб, тушида Алпомиш билан дўст тутиниши лозимлигига ишора бўлганидан кейин умрининг охиригача садоқатли дўст бўлиб қолади. У онаси Сурхайл ва оғаларини Қўнғирот элидан келганларнинг тинчини бузмасликка ундайди. «Алпомиш»нинг содда ва оққўнгиллигини, тенгсиз паҳлавонлигини билган Қоражон у билан оға-ини тутинади, аҳдига содиқ қолиб мушкул дамларда ёрдам беришга интилади. Алпомиш тутқунликда эканида уни қутқариш учун боради. Хуллас, ўзбек халқ дostonларидаги анъанавий дўстлик мотиви Қоражон образи орқали талқин қилинган. «Алпомиш» дostonида Бойбўри, Бойсари, Қалдирғоч, Култой, Қайқубод, Ултонтоз, Тойчихон, Товка ойим каби қатор образлар яратилганки, булар ҳам воқеалар давомида ўз ўрнида иштирок этиб асар марказида турган ғоявий мақсадни амалга оширишда муҳим роль ўйнайдилар. Хуллас, «Алпомиш» дostonи минг йиллар қаъридан бизга қадар етиб келган асрлар нидоси, аждодларимиз орзу-армонларининг шонли қъшиғидир. Бу қўшиқ шундай ҳаётий ҳақиқат билан йўғрилганки, у бизни бўлинган элнинг бошига тушажак кулфатлардан огоҳ этади, фақат элга қўшилиб эш топиш саодатини шууримизга сингдиради. Таассубки, ўтмишда Турон заминнинг асрлар давомида неча марталаб чет эл босқинчилари зулми остида топталишига, туркий қавмлар ўртасида бирлик ва ҳамжиҳатлик йўқолиб, ўзаро ички низо ва адоватлар сабаб бўлгани ҳам тарихий ҳақиқатдир. Она Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги йўлида кўкрагини қалқон қилиб майдонга тушган, душманларнинг додини бериб, жонларини фидо қилган шерюрак ватан ўғлонлари Муқанна, Темур Малик, Жалолиддин Мангубердилар ўз замонасининг Алпомишлари эдилар. Бинобарин, «Алпомиш» эпоси фақат муболағали қаҳрамонликлар мадҳ этилган ҳаёлий тўқималар мажмуидан иборат эмас. Балки дostonнинг бутун моҳияти ҳаётий ҳақиқат асосига қурилганки, бу ҳаётийлик халқнинг чексиз ҳаёлот олами ва гўзал идеаллари билан қоришиб кетган ҳолда намоён бўлган. «Алпомиш» эпоси аждодларимизнинг бизга мерос қилиб қолдирган ўзига хос панд-ўғити, ибратли насиҳатномасидир. Дostonнинг ҳар бир лавҳаси, дoston қаҳрамонларининг қисмати ўқувчини ўйлашга, қиссадан ҳисса чиқаришга даъват этади, келажак насларни элу юртни севишга, Она Ватанни эъозлашга ўргатади.

Хулоса

Ҳар бир халқнинг миллий ўзлигини кўрсатадиган қадимий урф-одатлари, маросимлари, эзгуликни улуғлайдиган боқий анъаналарини ўз ичига қамраб олган таълим-тарбиявий аҳамиятга эга дostonлари бўлади. Хусусан, бизнинг миллий дostonларимиз ҳам маънавиятимизнинг юксалишига, миллат сифатида шаклланишимизга, ёш авлодни комил, фозил, юксак маънавиятли, ахлоқий тарбия беришда алоҳида ҳисса қўшиб, асрлар давомида халқимизга жуда катта руҳий-

маънавий қувват бахш этиб келган. Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган бу дostonлар том маънода маънавий бойлигимиздир. Даставвал ана шу бебаҳо тафаккур дурдоналарининг бугунги маънавий-ахлоқий тараққиётимизда тутган ўрни беқиёсдир.

Дарҳақиқат, ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини кўрсатадиган дostonлари бор. Асрлар бўйи яратилиб, зукко халқнинг юксак ижодий салоҳияти туфайли сайқалланиб келган ана шундай дostonлар аслида ўша миллатнинг маънавий-ахлоқий тарбияси, ўзлигини, менталитетини, миллий қиёфасини белгилайди. Зеро, бундан бир неча минг йиллар муқаддам, асрлар давомида кўнгилдай поёнсиз ватанимизнинг барча сўлим гўшаларида “Алпомиш”, “Гўрўғли” сингари буюк эпосларни кўйлаб келган зукко аждодларимиз бамисоли бадий тафаккур сарчашмасидаги инжуларга қиёс қилса арзигулик бой маданий меросни яратишган. Ўзбек халқининг пайдо бўлиш тарихи қанчалик қадимий бўлса, унинг дostonлари ҳам шунчалик узоқ тарихий илдизга эгадир. Улар халқимизнинг маънавий эҳтиёжлари замирида жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўлиб, шаклланган ва зукко аждодларимизнинг беназир ижодий салоҳияти туфайли асрлар мобайнида сайқалланиб келган.

Жаҳон мумтоз адабиётидаги дostonлар кенг қамровлиги ва ҳажмининг катталиги, кўтариб чиққан ижтимоий, сиёсий, маънавий-ахлоқий муаммолари, сюжетининг сертармоқлиги ва драматизмининг ўткирлиги, персонажларининг кўплиги билан ажралади. Бундай асарлар марказида жамият ва халқ тақдири туради, жамият, халқ ва қаҳрамон яхлит, бир бутунликда тасвирланади, улар ўртасида зиддият бўлмайди, балки шу халқ, шу қаҳрамон билан ташқи душманлар ўртасидаги кураш, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият тасвирланади. Уларда ватанпарварлик, қаҳрамонлик, инсонпарварлик, меҳр-муҳаббат, дўстлик ва садоқат, меҳнатсеварлик ғоялари илгари сурилади. Илк дostonлар Юнонистонда пайдо бўлди. Уларда афсонавий қаҳрамонларнинг жасорати, худоларнинг каромати ҳақида кўйланган. Гомернинг «Илиада» ва «Одиссея», Дантенинг «Илоҳий комедия», Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарлари дoston жанрининг қадимги намуналаридир. Дostonлар, ўз моҳиятига кўра, қаҳрамонлик («Алпомиш», «Фарҳод ва Ширин»), саргузашт-детектив («Саббаи сайёр»), ишқий-романтик («Тоҳир ва Зухра», «Лайли ва Мажнун»), жангнома («Юсуф ва Аҳмад», «Садди Искандарий»), тарихий-мемуар («Шайбонийнома», «Жиззах қўзғолони»), фалсафий («Ҳайрат ул-аброр»), фантастик-аллегорик («Лисон ут-тайр»), дидактик («Қутадғу билиг») турга бўлинади. Қаҳрамонлик дostonларида халқ, жамият тақдири тасвирланса, ишқий-романтик дostonларда ошиқ-маъшукларнинг саргузашти бош ўринда туради. Тарихий-мемуар ёхуд тарихий-биографик дostonларда бирор тарихий шахслар рамзийлаштирилиб, бўрттириб тасвирланади. Умуман, дostonларда идеаллаштириш, муболағали тасвир устун бўлади, уларда турли афсоналар, асотирлар, ҳикоятлар, дев, парилар, хизр, аждар, ажабтовур отлар («Алпомиш» даги Бойчибор), сеҳр-жоду кўп иштирок

этади. Халқ достонлари бахши, достончи ва халқ шоирлари томонидан дотор, дўмбира ва халқ чолғу асбоблари жўрлигида ижро этилади. Фольклордаги достонлар билан ёзма адабиётдаги достонлар шакл-шамойили жиҳатидан бир хил кўринишда бўлсада, ёзма адабиётдаги достонлар ёзувчининг дунёни ўзига хос тарзда идрок этиши, баҳолаши ва ўз фикр-ғоялари, орзу-армонларини ифодалаш тарзи, усулида фарқланади. Гарчанд, Навоийнинг аксар достонлари, жумладан, «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» асарлари асосида фольклор мавзуи турган бўлсада, шоир уларни ўз эстетик қарашлари ва бадиий ниятидан келиб чиқиб тубдан қайта яратган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўзбек достончилиги асрлар давомида ўсиб, камол топиб, шакли ранг-баранглашиб, ёшларга таълим-тарбия беришда етакчилик қила борди. Ўрхун-Енисей ёзувида, Авестода, «Девону луғотит турк» даги қадимги достон парчаларида, туркий халқлар мулки бўлмиш «Китоби додам Қўрқут»да ва айниқса «Алпомиш», «Гўрўғли» туркум достонларида ўзбек достончилигининг тараққиёт йуллари, даврлардаги таълим-тарбиявий кўринишларнинг гувоҳи бўлиш мумкин. Навоийнинг «Хамса»си ўзбек достончилигининг таълим-тарбия тарихидаги юксак чўққи бўлди. «Хамса» да, Гегель ибораси билан айтганда, «дунёнинг қаҳрамонлик ҳолати»ни тасвирлаш кучли, унинг маънавий-ахлоқий мазмуни чуқур, унда шахс баркамоллиги, фозил инсон ва адолатли жамият тарғиб этилади, яхшилик ва ёмонлик илдизлари қидирилади. 20-асрга келганда, ўзбек достонлари ҳажман торайди, лиризм кучайди. Дунёни, воқеликни ва инсон руҳий оламини, руҳий кечинмаларини идрок этиш ва ҳаққоний тасвирлаш бош фазилат бўлиб қолди (Миртемирнинг «Сурат» достони). Ҳозирги достонларга афсона, асотирлар ҳам фаол кириб келди. Э. Воҳидовнинг «Рухлар исёни», А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» достонларида ана шу янгиликлар яққол куринади. Ҳозирги замон ўзбек достонларида драма жанри белгилари (конфликт, диалог), айниқса эпик тасвир унсурлари фаоллашди. (Э. Воҳидов, «Истанбул фожиаси», О. Матжон, «Пахлавон Маҳмуд» ва б.). Бундан ташқари, шоирнинг ҳис-туйғулари, таассуротлари, ўй-мушоҳадалари, кечинмаларидан иборат бўлган лирик достонлар ҳам яратилмоқда. 20-аср ўзбек адабиётида достонлар камайишини роман жанри ривожини билан изоҳлаш мумкин. Воқеликни афсона, асотирлар ва эртақлар асосида баён этиб, болаларга мўлжалланган йирик шеърини асарлар ёзишда ҳам достон жанридан фойдаланилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народной героической эпос. М.: ГИХЛ. 1947, 58-293 бет.

2. Саримсоков Б. Халк достонлари таснифи ва оралик шакллар. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1981, №3, 37-47-бетлар
3. Мирзаев Т., Саримсоков Б. «Достон, унинг турлари ва тарихий тараккиёти.»Т.: 1981, 51-55-бетлар.
4. Гўрўглининг тугилиши. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967
5. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров Р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 236-бет.
6. Мирзаев Т. Халк бахшиларининг эпик репертуари. Т.: «Фан», 1979
7. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 228-бет.
8. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Л.: ГИХЛ, 1962, стр. 195.
9. К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров, Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990.
10. Т.Мирзаев, Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Т.: «Фан», 1979.
11. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекской народный героический эпос. М.: ГИХЛ. 1947.
12. Т.Мирзаев, «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. Т.: «Фан», 1968. 13. С.Рўзимбоев, Хоразм достонлари. Т.: 1985.
14. Б.Саримсоқов, Ўзбек адабиётда сажъ. Т.: 1978.
15. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.
16. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик достонлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004. 17. «Алпомиш». Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли. Т.: «Шарқ», 1998.
18. «Гўрўғлининг туғилиши». 4 жилдлик, 1-жилд. Т.: «Ёзувчи», 1996.